

ספרות השבחים באשכנז

מאת רלה קושלבסקי

שרה צפתמן, שבחי רבי שמואל ורבי יהודה חסיד: ראשיתה של ספרות השבחים ביהדות אשכנז, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים תש"ף, 528 עמ'

ספרה המונוגרפי של פרופ' שרה צפתמן הוא נקודת שיא במכלול עבודתה המחקרית במשך כשלושה עשורים על הסיפורת בידיש בימי הביניים ובראשית העת החדשה. מחרוזת השבחים על רבי שמואל ורבי יהודה חסיד באשכנז היא המוקדמת ביותר שבידינו, לפני 'שבחי האר"י' ו'שבחי הבעש"ט', והמחברת נטלה על עצמה לעמוד על טיבה של תופעה ספרותית ותרבותית מובחנת זו. הספר כולל גם פרסום ראשון של מהדורת השבחים על ר' שמואל ור' יהודה חסיד, על פי שישה מקורות בעברית וביידיש, וגם סיפורי שבחים על ר' אלעזר מוורמס וחכמים אחרים באשכנז. פרסום המקורות שבבסיס מחקרה המסועף של פרופ' צפתמן, רובם ספונים בכתבי יד, היא מתת יקרת ערך לחוקר ולקורא המשכיל, וקרב קפיצה לכל מי שיבחר להיעזר בספר למחקרו או לקריאת הסיפורים. לכל אלה נוסף דיון ספרותי מפורט בכל סיפור ותיאור מסלול צמיחתו לגרסאותיו; מבוא רחב במיוחד המציג את מסקנות המחברת על דרכי צמיחתה של ספרות השבחים באשכנז; מערך מעובה של הערות שוליים וגוף עשיר של נספחים. כל אלה מצויים בחיבור המקיף ביותר כיום על ספרות השבחים באשכנז. לספר שני שערים הנחלקים למספר פרקים, וארבעה נספחים. השער הראשון כולל חמישה פרקים הפורשים את עיקרי התזה של צפתמן ומסקנותיה והשער השני כולל את מהדורת השבחים.

התפתחותה של סיפורת השבחים באשכנז: אף שמחזורי השבחים שבידינו שמורים בכתבי יד מאוחרים, מן הספר עולה הטענה שהורתם באנקדוטות שבח ביידיש מפי מי שהכירו את הגיבורים מקרוב, ולעיתים גם מפי ר' יהודה חסיד עצמו.¹ ההנחה היא שיידיש הייתה שפת הדיבור בקהילות שו"ם ורגנסבורג כבר בזמנם או סמוך לאחר פטירתם של ר' שמואל ור' יהודה, בשליש השני של המאה השלוש עשרה לכל המאוחר.² נקודות הציון שבידינו מעטות, אך צפתמן משחזרת על פיהן קווי מתאר להתפתחות סיפורי השבח בעל-פה ובכתב, בעברית וביידיש, החל בשלב ההיגוד

1 ר' אלעזר מוורמס, אחרון אישיה הגדולים של חסידות אשכנז, נפטר ב-1238 לערך.

2 בקביעת היידיש כלשון הדיבור במרחב ובתקופה הנדונים מסתמכת צפתמן על ויינרייך. מקובל על הכול שדיאלקטים כאלה ואחרים של יידיש רווחו בקרב יהודים בגרמניה המערבית והמזרחית, אף שיש אסכולות שונות על מקורות היידיש ועל שלבי התפתחותה, הטיפולוגיה שלה והבחנות בסוגי היידיש בין אזורי הריין-לנד ובין רגנסבורג ומועדי הופעתם בכל אחד מאזורים אלה. סיכום של מצב המחקר לאחר זמנו של ויינרייך ראו: Alexander Beider, *Origins of Yiddish Dialects*, Oxford 2015, pp. 1–86. אני מודה למיכה פרי שהפנה אותי למחקר זה.

ביידיש וכלה בהתגבשות מחזור הסיפורים בעברית לכדי קורפוס יציב, הכולל עשרים ושבעה סיפורי שבח (מתוך מצאי גדול יותר), במחצית השנייה של המאה הארבע עשרה ובעיקר במהלך המאה החמש עשרה (עמ' 13, 61).³ התהליך כלל צירוף סיפורים בודדים לאשכולות ולאחר מכן גם למחרוזות שבחים עצמאיות, כפי שניתן להסיק מכותרותיהן בכתבי היד, וכן במעבר ממדיום אחד למשנהו (העלאת הסיפורים על הכתב) ומשפה לשפה (מיידיש כלשון עממית לעברית כלשון הקודש).

השלב הבא משוחזר מתוך אוספי ה'מעשה בוך' מן המאות השש עשרה-השבע עשרה: הטמעה של מחרוזות השבחים באוספים גדולים, הכוללים גם סיפורים שאינם על חסידי אשכנז בימי הביניים.⁴ שלבי צמיחה אלה לוו בניפוי ובסינון סיפורים, ואלה לא נכללו במחזור השבחים המגובש (עמ' 81–83). במקביל להתייצבות הקורפוס ולקיבועו בנקודת זמן מסוימת, צפתמן מצביעה על פיתוח נרטיבי של הסיפורים ועיבוד דרמטי, ששיאם בנוסחי ה'מעשה בוך' שביידיש, אך לעיתים גם על תופעה הפוכה של מיתון העלילה (עמ' 53–59). תהליך צמיחה זה לשלבו מודגם בסיפור ייצוגי ('הרי"ח יודע מה השה פועה'), למן אנקדוטה עברית קצרה ועד לנוסח מפותח ב'מעשה בוך' הנדפס (עמ' 75–78).⁵

נקודות ציון המובילות את המחברת של 'שבחי רבי שמואל ורבי יהודה חסיד' למסקנות אלה על טיבו של מחזור הסיפורים המגובש שהיא משחזרת, הן כמה עדויות מן המאה השלוש עשרה על השמעת סיפורי שבח מפי ר' יהודה חסיד עצמו ומפי אחרים (עמ' 34–35, 40–41) ותבניות סיפור מקבילות ב'ספר חסידים' (עמ' 36–37). יש להוסיף לכך כמוכן את ששת המקורות שהגיעו אלינו והיחס ביניהם, מבחינת קורפוס הסיפורים, המבחר, הסגנון, התפתחות העלילה, וכותרות ייחודיות המצויות בשלושה מן המקורות של מחרוזות השבחים בתוך אסופת הסיפורים הכוללת.

3 ראו רשימה המפרטת את הסיפורים ומספורם במחזור השבחים המגובש, בעמ' 29. את סדר הסיפורים במחזור קבעה צפתמן תוך התחשבות מרבית בסדרם במקורות (שם, הערה 29, עמ' 13). ההפניות לאורך הספר אל הסיפורים הן על פי רשימה זו. הרשימה כוללת גם פירוט של מראי המקום לסיפורי המחזור המגובש, בששת המקורות של מחזורי השבחים. המקורות למחזור המגובש שצפתמן מונה הם: כ"י פרנקפורט, הספרייה האוניברסיטאית, מס' 35 (החלק הרלוונטי בכתב היד, בעברית, הוא מראשית המאה החמש עשרה); כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, מס' 3182, מראשית המאה השש עשרה, בעברית (מתווג אצל צפתמן ככ"י בריל-ירושלים); כ"י מינכן, ספריית מדינת בוואריה, Cod. Hebr. 495, משנת 1585–1590, ביידיש; כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, 5245, משנת 1596, ביידיש (= נוסח של 'מעשה בוך'); מעשה בוך הנדפס, באזל 1602, ביידיש; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים, 4425 (באוסף יאפע).

4 זאת במובחן מסיפורת השבחים על האר"י ועל הבעש"ט, שהתפרסמה בפני עצמה ולא במסגרת הכוללת גם סיפורים אחרים.

5 וראו דיון בשני מוקדים תמטיים בולטים בסיפורת השבחים של חסידי אשכנז: יוסף במברגר, סיפורי השבחים של חסידי אשכנז: קווים להגיוגרפיה היהודית באשכנז בימי הביניים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תשס"ה. במברגר מרחיב בשני נושאים מרכזיים בסיפורת השבחים שב'מעשה בוך': המעשה המגי והיחס אליו, ועיצובו הספרותי של העימות בין יהודים לגויים. במתווה הכללי של התפתחות סיפורת השבחים מאמץ במברגר את מסקנותיה של צפתמן במאמרה: 'מעשה בוך – קווים לדמותו של ז'אנר בספרות יידיש הישנה', הספרות, 28 (1979), עמ' 137–147.

כך, לדוגמה, מחרוזת הסיפורים על ר' שמואל בכ"י פרנקפורט מראשית המאה החמש עשרה משמרת קורפוס של שבחי ר' שמואל שהתגבש להשערת צפתמן כבר במחצית השנייה של המאה הארבע עשרה. כתב היד פגום וקטעי הטקסט שנותרו בו מעידים על העתקה ממקור קודם (עמ' 12). גם כתבי יד משלהי המאה השש עשרה של אסופות 'מעשה בוך' בידיש (כ"י ירושלים וכ"י מינכן) מעידים על טיבו של מחזור השבחים המגובש, לאור המבחר הזהה של סיפורי השבח ומספרם.

נקודות ציון נוספות הן: שינויים מהותיים בעלילה לעומת המקורות בעברית שבידינו, המלמדים על נוסח עלום בעברית מן המאות הארבע עשרה–החמש עשרה ששימש מקור לכתבי היד של ה'מעשה בוך' (עמ' 49–52, 73–74),⁶ ואחד משני כתבי היד של ה'מעשה בוך' (כ"י ירושלים) שסגנון הסיפורים בו משקף תרגום מילולי מעברית, כתרגומי שאילה וצירופי לשון אידיומטיים (עמ' 19). צפתמן מייחסת חשיבות מיוחדת למחרוזת שבחים שהיא מתארכת, בעקבות יסף, לשלהי המאה השלוש עשרה בכ"י בריל–ירושלים (עמ' 48–49). זוהי הוכחה לדעתה להתרממות ראשונית של סיפורת השבחים בעל-פה כבר במהלך מאה זו, הרבה לפני כתבי היד בעברית וביידיש שבידינו, ואף לקיומם של אוספים נוספים מסוג זה בעברית בשלהי המאה השלוש עשרה ובמאה הארבע עשרה (עמ' 31, 48). צפתמן משחזרת רצף בהתפתחות סיפורת השבחים החל מן השליש השני של המאה שלוש עשרה וכלה בראשית המאה החמש עשרה (זמנו של כ"י פרנקפורט בעברית), ולאחר מכן בפער של כשמונים שנה – עד לכתבי היד של ה'מעשה בוך' בשנות השמונים–התשעים של המאה השש עשרה. סוגיית הכרונולוגיה בהתפתחות סיפורת השבחים עולה גם תוך כדי דיון במגמות ההעתקה של מחרוזות השבח על ר' שמואל ועל ר' יהודה חסיד. יש שהן מועתקות ברצף בכתבי היד, ויש שרק אחת מהן רשומה. צפתמן תוהה על ההשלכות שיש לכך לקביעת המרחב והזמן של כל אחת ממחרוזות אלה או של שתיהן כאחת (עמ' 83–84).

מאפייני הסוגה של סיפורת שבחים: הטיעון שהסיפורים על ר' שמואל, ר' יהודה חסיד ור' אלעזר מוורמס הם מן הסוגה של סיפורי שבח, המעידה על דימוים של גדולי חסידי אשכנז אלה בחברה המספרת, נתמך בספר בדיון ספרותי מפורט בכל אחד מסיפורי המחזור (פרקים ב–ד).⁷ המחברת מבחינה בשלוש קטגוריות של דימויים המאפיינים את הדמויות, על פי תכונותיהן

6 לעומת רטוריקה ביוזמת המתרגמים להנגשת הטקסט אל הקוראים בכתבי היד של ה'מעשה בוך' בידיש (עמ' 67–70).

7 כחוקרת ספרות ופולקלור שעניינה במארג הסיפורי, צפתמן מציינת במפורש שמטרתה לבחון את הדימויים של גיבורי הסיפורים בחברה המספרת מבלי לחתור אל ביורו אישיותם ההיסטורית (עמ' 9). השוו למחקריהם של מרקוס ושהם שטיינר: Ivan G. Marcus, 'Sefer Hasidim' and 'the Ashkenazic Book in Medieval Europe, Philadelphia 2018, Ch. 3. משפייר לרנגסבורג: לנדודי משפחת החסיד מחבל הריין לחבל הדונאו', ציון, פא (תשע"ו), עמ' 176–149. כהיסטוריונים, שניהם נעזרים בסיפורי שבח על ר' שמואל ור' יהודה חסיד, כחלק ממארג מקורות רחב יותר, לביורו מציאות היסטורית הקשורה לדמויות אלה מצד אחד, ולתהליכים בחברה המספרת עליהם מצד אחר.

וכישוריהן המיוחדים, ואחת ממסנותיה המעניינות נוגעת להבדל בין שבחי ר' שמואל לשבחי בנו, ר' יהודה חסיד: הראשון מאופיין כחסיד, כידוע עתידות ונסתרות (מיסטיקן) וכבעל שם, כלומר מי שמבצע מעשה או אמירה מְגִיִּים, דוגמת כתיבת קמעות, השבעות והחיית מת. היחס בין ייצוגיו אלה מאוזן וכמעט שווה. לעומת זאת, ר' יהודה חסיד בולט בידיעת עתידות ונסתרות וביכולות של 'בעל שם', וכמעט שלא כ'חסיד' (בעל מידות תרומיות והנהגות מוסריות שמעבר למקובל; עמ' 89, 164).⁸ לאור ממצא זה, בד בבד עם הסתייגותו ב'ספר חסידים' מעיסוק במגיה, צפתמן בוחנת את דימויו כבעל שם ב'ספר חסידים' ובכתביו, לשם בירור דימויו ואולי אף תפקודו כבעל שם כבר בחייו (פרק ה).⁹ מעניין במיוחד מקור שלא הובא עד כה בספרות השבחים על ר' יהודה חסיד: ספרות הדרכה למרשמים מגיים בכתבי יד מן המאות הארבע עשרה–החמש עשרה (עמ' 260–281). גם ר' אלעזר מוורמס מוצג כ'בעל שם' בארבעת סיפורי השבחים עליו (פרק ד), אך מטבע הדברים אין בהם כדי להציג תמונה כוללת, משום שהם לא התגבשו למחרוזת סיפורים שלמה. מאפיון הדמויות מתקבלת תמונה פלסטית של אישים בעלי אופי ייחודי מבחינת דרכי השילוב בין הקטגוריות השונות של דימויהם ומידת האיזון ביניהם.

היבט נוסף בפרקים ב–ד נוגע לעיצוב המרחב בסיפורי השבחים. ר' שמואל מאופיין כמי שמצוי בתנועה מתמדת ממרחב מוצאו (בשפיירא) אל מרחבים אחרים, מעין גיבור נודד הגולה למרחקים על פי תבנית של חטא ועונש. דימוי זה מעוגן, כפי שמציע אפרים שהם שטיינר, במציאות היסטורית – במעבר של ר' שמואל ושני בניו משפיירא לרגנסבורג במחצית הראשונה של המאה השתים עשרה.¹⁰ לעומת זאת, ר' יהודה חסיד מאופיין בסיפורי השבח כדמות ניחת וקבועה ברגנסבורג ודמויות המשנה נעות אליו לבקשת עצה ועזרה. הדבר תואם את דימויו כבעל שם בכתבים אחרים שלו, שבהם דנה צפתמן בפרק ה, ובמיוחד את דימויו בספרות הדרכה מגית. הדיון בדימויים של גיבורי הסיפורים מחייב לברר את אופי המספרים וקהל היעד של סיפורי השבח על חסידי אשכנז. בירור זה חשוב במיוחד לאור הסתמכות המחברת במידה רבה על גישתו של סולוביצ'יק, שהיה קיטוב רב בין האסכולות של חסידי אשכנז ושל בעלי התוספות, עד כדי 'זיקות עומק אנטגוניסטיות' – נטייה לאינטלקטואליות לעומת אנטי אינטלקטואליות (עמ' 7 והערה 11).¹¹ האם משתמע מכך שיש להבחין בין קהל יעד מצומצם ואלטיסטי, בעיקר מחוג חסידי אשכנז, בשלב המוקדם של התפתחות סיפורי השבחים, ובין קהל עממי ורחב בתקופות המאוחרות יותר? דומה שזו התמונה העולה מן הספר.

מהדורה דו-לשונית של מחזור השבחים המגובש מובאת בשער השני, והיא כוללת שתי

8 מעניין לבחון מסקנה זו גם בסיפורים על ר"י חסיד שלא נכנסו למחזור הסיפורים המגובש.

9 השו"ת מרקוס (לעיל, הערה 7), עמ' 45–74.

10 שהם שטיינר (לעיל, הערה 7), עמ' 149–176.

11 בהתאם ראו דיון באחד הסיפורים, עמ' 100–105. לדעה אחרת, המציגה נקודות מגע וחפיפה בין האסכולות, ראו: אפרים קנרפוגל, סוד, מאגיה ופרישות במשנתם של בעלי התוספות, ירושלים תשע"א (מתורגם מספרו: *Peering through the Lattices*, 2000); ולפניו תא-שמע המצוטט אצל צפתמן, עמ' 6–7, הערה 9.

מחרוזות שבחים על ר' שמואל ועל ר' יהודה חסיד, על פי ארבעה מקורות בעברית וביידיש.¹² (סיפורי שבחים ביידיש משני מקורות נוספים מובאים בשלמותם בחטיבת הנספחים.) המהדורה סינכרונית: בחלק העליון של הדף נוסחי הסיפור ששרדו בעברית, ובחלקו התחתון נוסחיו ביידיש. מספור המשפטים בסיפור, במקורותיו בעברית וביידיש, אחיד. כך יכול הקורא לעקוב אחר העיבוד הלשוני והתמטי בכל מקור, אחר מידת ההרחבה ביידיש לעומת המקורות שבעברית, ואחר הבדלים בין ה'מעשה בוך' בכתב היד לזה שבמהדורת הדפוס. מצאי הסיפורים שבמהדורה, סדר הופעתם ומספורם נקבעו על פי מסקנות המחקר של צפתמן על גבולות הקורפוס של מחזור השבחים המגובש והרכבו. הסיפורים מובאים במהדורה ברצף עוקב, ואילו במבוא לפרקיו ולסעיפיו הסיפורים מובאים על פי העניין הנדון והקטגוריות התמטיות. הקורא מוזמן להתרשם מן המהדורה באופן בלתי אמצעי, וגם לשלב קריאה בה ובפרקי המבוא שבשער הראשון לסירוגין. חשיבות המהדורה, כנאמר לעיל, היא גם בעצם פרסומה לראשונה וגם בתשתית שהיא מציעה למחקר, וכן בביטוי המוחשי שהיא מעניקה להיקף התופעה של סיפורת שבחים זו בימי הביניים.

הנספחים: המבוא והמהדורה מלווים בחמישה נספחים המשלימים את התמונה. הראשון כולל ארבעה סוגי סיפורים: (א) חמישה סיפורי שבה בעברית וביידיש שבתהליך הסינון לא נקלטו במחזור השבחים המגובש, המיוצג במתכונתו הסופית בעיקר בכתבי היד של ה'מעשה בוך'.¹³ (ב) סיפורים ביידיש שנוספו ל'מעשה בוך' בשלב מאוחר, האחד במחצית השנייה של המאה השש עשרה והאחר במהדורת בזל 1602. את הכרעתה לראות בסיפורים אלה טקסטים שאינם אינטגרליים למחזור השבחים המגובש מנמקת צפתמן לא רק בהופעתם האקראית אלא גם במאפיינים תמטיים וסוגתיים (עמ' 82). תרומה חשובה לקוראי העברית בנספח הוא התרגום מיידיש לעברית של מעשייה ארוכה ונפתלת ב'מעשה בוך' (עם שינויי נוסח) – אחד משני הסיפורים שאינם אינטגרליים למחזור המגובש. (ג) סיפורים בעברית וביידיש על חסידי אשכנז שנמצאו בחיבורים הלכתיים והיסטוריוגרפיים, ולא בקובצי סיפור דוגמת אלה הנדונים לאורך הספר. (ד) סיפורים בעברית וביידיש על חכמי אשכנז נוספים, כר' אליעזר הדרשן, ר' משולם הגדול ואחרים. ארבע קבוצות סיפורים אלה מעניקות הקשר נוסף למחזור השבחים המגובש שהוטמע ב'מעשה בוך', ומציגות לחוקר ולקורא המשכיל את התמונה השלמה, מעבר לדיון בגוף הספר.

בנספחים השני והשלישי מתפרסמות לראשונה שתי מחרוזות שבחים משני כתבי יד ביידיש מתוך ששת המקורות של מחזור השבחים המגובש, האחד מאוסף יאפע והאחר כתב יד של ה'מעשה בוך' (ירושלים 5245). הם לא הובאו במהדורה הדו-לשונית של צפתמן אלא כטקסט רצוף המאפשר להתרשם מן הנוסח שכל אחד מהם מייצג, כתופעה מובחנת. הנספח הרביעי תומך בדימויו הבולט של ר' אלעזר מוורמס כבעל שם בסיפורי השבה עליו. הנספח כולל מרשמים מגיים המיוחסים לו. הנספח החמישי עוקב אחר אותה מגמה: תמיכה בממצא שעלה

12 המקורות מתוארים בפרוטרוט בפרק הראשון, עמ' 12–29: שני מקורות בעברית בכ"י פרנקפורט 35 ובכ"י בריל-ירושלים 3182, ושני מקורות ביידיש בכ"י מינכן 495 ובמעשה בוך הנדפס, באול שט"ב (1602).

13 ראו הנמקה לסעיף זה ולבא אחריו בעמ' 81–83.

בפרקים הספרותיים על דימויי ר' שמואל, ר' יהודה חסיד ור' אלעזר מוורמס כבעלי שם. הנספח כולל רשימת מקורות, רובם ככולם בכתבי יד, של מרשמים מגיים המיוחסים לחסידי אשכנז. חמשת הנספחים הם גוף חשוב ובעל משמעות של טקסטים המצויים בתשתית המחקר שלפנינו, שעליה הסתמכה צפתמן בגיבוש מסקנותיה.

ארבע הנחות יסוד מתודולוגיות מצויות בבסיס המחקר של צפתמן. האחת נוגעת לעצם הגדרתו של סיפור שבת. סיפורת שבחים מתארת את גדולת האישים שמשופר עליהם: אורח חייהם המופתי, מעשיהם יוצאי הדופן, ובעיקר יכולתם הפלאית והעל־טבעית (עמ' 9). צפתמן מדגישה שסיפור שבת מכונן באופן מודע לגדולת הגיבור. גיוס מעשה בדמות מסוימת לצורך הדגמה של עניין אחר, למשל עניין הלכתי, אינו סיפור שבת. לכן מעשי חכמים בספרות חז"ל אינם סיפורי שבת, גם כשמסופר בהם על מעשה ניסים (עמ' 11). כדאי לחדד שהגדרה זו ניתנת לפרשנות במצבים גבוליים.

הנחת יסוד שנייה נוגעת לצמיחתם של סיפורי שבת: הזיכרון החי של הדמות בקרב הקרובים לה. כדבריה:

סיפורת על אישיות היסטורית אינה צומחת בדרך כלל יש מאין, דורות רבים או מאות שנים לאחר שאישיות זו הלכה לעולמה, לאחר שחוג האנשים אשר הכיר אותה אישית – בני משפחה, תלמידים וכדומה – הלך לעולמו, ולאחר שגם בני הדור ששמעו מאלה שהכירוה כבר אינם בחיים... זרעיה של סיפורת על גיבור היסטורי נובטים, ככלל, סמוך לחייו ובמרחב חיותו והשפעתו (עמ' 30).

לעומת זאת ניצבת השערת מחקר על תפוצת סיפורי השבת על ר' שמואל, ר' יהודה חסיד ור' אלעזר מוורמייזא מאות שנים לאחר פטירתם.¹⁴

הנחת יסוד שלישית נוגעת לערוצי המסירה של סיפורי שבת. כוחו וחיותו של סיפור העם לשמר ואף לייצר זיכרון קולקטיבי המתגבש תחילה בעל־פה עד לקיבועו בכתב לצורך שימורו; תוך כדי כך הוא מחלחל זמן־מה בשני הערוצים במקביל. דוגמה לכך הם סיפורי השבת בידיש המועתיקים בכ"י יאפע משנת 1570. על פי סגנונם הגמיש, לעומת נוסחי ה'מעשה בוך' המתורגמים מעברית, הם מייצגים שלב מוקדם בהתפתחות הסוגה, קרוב לזמן ההיגוד של השבחים בידיש, ואינם פרי תרגום מעברית (עמ' 28). הגישה הפולקלורית שבבסיס הנחת יסוד זו מתבטאת למשל בהסבר של צפתמן להיעדר תעודות כתובות מפרקי זמן מסוימים: 'זה הראשון (=ערוץ המסירה בעל־פה) הוא כנראה האחראי העיקרי ל"קפיצה" הדרמטית שניכרת היטב במעבר מכתבי היד העבריים המונחים לפנינו (בריל–ירושלים ופרנקפורט) – אל כתבי היד בידיש המאוחרים יותר שנרשמו במאה ה־16' (עמ' 79).

הנחת יסוד רביעית היא, שהסיפורים בכתב מייצגים נאמנה נוסחים שהיו מונחים בפני המעתיקים והמתרגמים ואינם פרי התערבות תוך כדי מלאכתם. המדיום הכתוב נוטה לקביעות לעומת המדיום בעל־פה, הפתוח לשינויים גדולים ברמת העלילה, ומשום כך ניתן לשחזר, על

סמך כתבי היד, חוליות חסרות בעברית על פי נוסחים מאוחרים בידיש. צפתמן מניחה עם זאת, שבידי החוקר אפשרות להכריע אם לשייך פיתוח עלילתי מסוים ליצירתיות המתרגם-המעבד או לתהליך הצמיחה של סיפור מנוסח קודם. היא מדגימה מערכת שיקולים זו בסיפורים מסוימים (עמ' 49–59), ומצביעה על מורכבותה של הכרעה מעין זו (עמ' 50).¹⁵ מכל מקום, ארבע הנחות היסוד בספרה של צפתמן מאפשרות לה להציג גישה מפורטת ושיטתית של מסלול ההתפתחות של סיפורת השבחים באשכנז, למן שלב ההיגוד הראשוני ועד להתגבשות מחזור שבחים קבוע, לעומת הכללות שהושמעו במחקר בעבר.¹⁶

בין ספרות להיסטוריה: אחת הסוגיות המתודולוגיות שעליהן מבוסס הספר נוגעת ליחס בין ספרות להיסטוריה, והיא מתבטאת בהכרעה של צפתמן להשוות את סיפורי השבח לסיפורים מן ההגיוגרפיה הנוצרית בימי הביניים, כתופעות מקבילות במרחב גאוגרפי משותף ובאקלים פיזי ורוחני קרוב.¹⁷ לשני הקורפוסים משותפת המגמה להעלות סיפורים על דמויות מפתח מעולם הדת והרוח בשפת הדיבור ובעל-פה תחילה, ואחר כך בכתב ובשפה גבוהה (עברית ולטינית), ואף ליצור תרגום 'חזור' של הסיפורים לשפות עממיות דוגמת יידיש וגרמנית. עם זאת, מבחינת התמטיקה ודרכי העיצוב של הדמויות, ההבדלים מהותיים:

עובדה משמעותית היא כי עיון ממושך בסיפורי הקדושים הנוצריים של אירופה הימי-ביניימית, תוך חיפוש נמרץ – כמעט נואש – אחר הקבלות בינם לבין אוצר השבחים על חסידי אשכנז, מעלה כי הדמיון הממשי ביניהם, להוציא מקרים בודדים... הוא קלוש ביותר (אם בכלל) וחסר משקל. יתרה מזו: עיון ממושך זה מגלה עד כמה בולטים לעין וכבדי משקל הם דווקא ההבדלים בין ספרות השבח היהודית לבין ההגיוגרפיה הנוצרית בת הזמן (עמ' 90).

ממצא זה מביא את צפתמן לשלול השפעה דו-כיוונית או חד-כיוונית בין סוגי סיפורת אלה, ולהעדיף את תיוג הסיפורים על חסידי אשכנז כ'סיפורי שבח' על פני 'הגיוגרפיה', לצורך הבחנה ביניהם (עמ' 89–93). היא תולה את ההבדלים בין שני הסוגים בתהליך הקונויזציה בכנסייה הקתולית באותה תקופה, כלומר תהליך הפיכתו של מי שנחשב קדוש נוצרי ומחולל ניסים לקדוש רשמי ומוכר מטעם הכנסייה (עמ' 91).

לקראת המאה השלוש עשרה כבר אין בהגיוגרפיה הנוצרית האופי הטיפולוגי המובהק שהיה מצוי בסיפורי הקדושים עד המאה השתים עשרה, והיא מנסה לבנות את דמות הקדוש

15 השוו: אלישבע באומגרטן ורלה קושלבסקי, "מן האם והבנים" ל"אם הבנים" באשכנז בימי הביניים, ציון, עא (תשס"ו), עמ' 303–304, על טביעת ידם של מעתיקים בכתבי יד מאשכנז בימי הביניים; רלה קושלבסקי, סיגופים ופיתויים: הסיפור העברי באשכנז, ירושלים תש"ע.

16 יוסף דן, הסיפור העברי בימי הביניים, ירושלים 1974, עמ' 164: 'תהליך זה [של היווצרות סיפורי קדושים] החל בתקופה מוקדמת למדי, כפי שמוכיח סיפור האגיוגרפי מן המחצית הראשונה למאה ה"ג על מסעו של ר' אלעזר מוורמס בקפיצת-הדרך על-גבי ענן, ועל תאונה שאירעה לו אז'.

17 השוו לעלי יסיף, כמרגלית במשבצת: קובץ הסיפורים העברי בימי הביניים (ספריית הילל בן-חיים), תל-אביב תשס"ד, עמ' 168–177. הקטגוריות של יסיף להשוואה הן אחרות, בהתאם למושג המחקר השונה. עניינו ב'ספר חסידים' ולא בסיפורת שבחים.

על פי ביוגרפיה אישית ואוטנטית. עם זאת, קנוניזציה כרוכה מעצם טיבה בכללים נוקשים ובתהליכים קבועים, וביחס לדמויות הקדושים בכנסייה היא מחייבת עדויות על ניסים שחוללו לאחר מותם, שלא כסיפורי השבחה היהודיים שהיו משוחררים מכבלי קנוניזציה. אין בהם סיפורי ריפוי טיפולוגיים דוגמת סיפורי הריפוי של ישו בהגיוגרפיה הנוצרית, ואף לא ניסיון לעצב את דמות הגיבור כדמויות מופת קבועות מן המקרא ומספרות חז"ל. להפך, הסיפורת החסידית-האשכנזית 'מנסה (ומצליחה) ליצור לגיבוריה מעין "ביוגרפיה" חדשה, שאין לה אה ורע בספרות ה"קלאסית" הרווחת לפנייה' (עמ' 91). כמו כן, סיפורי השבחה באשכנז עוסקים בגיבורים חיים, שלא כהגיוגרפיה הנוצרית, המחייבת 'עדויות' לאחר המוות על חייו המופתיים של הגיבור ועל הניסים שחוללו לאחר מותו.¹⁸

זיקת סיפורי השבחה ל'ספר חסידים': בשלב זה, ודווקא לאור הדיון המפורט של צפתמן על ערוצי המסירה בעל-פה ובכתב באשכנז ועל מאפייניה של סיפורת השבחים, יש מקום לחזור אל השערת מחקר קודמת, בדבר זיקת סיפורי השבחה ל'ספר חסידים', אומנם בהתאמה מסוימת ומזווית אחרת.¹⁹ סביר להניח שר' יהודה חסיד עשה שימוש בסיפורים גם לצורכי לימוד ודרשה בעל-פה, במיוחד לאור מרכזיות הסיפור ב'ספר חסידים' (כארבע מאות סיפורים!).²⁰ יתרה מכך, צפתמן מדגימה סיפורים על ר' יהודה חסיד שהוא עצמו השמיע או שנמסרו בעל-פה כבר בזמנו, דוגמת הסיפור המופיע ב'אור זרוע' מאת ר' יצחק בן משה מווינה, תלמיד ר' יהודה חסיד,²¹ ושלשה סיפורים נוספים.²²

עם זאת, לעת עתה לא נמצאו הוכחות לסיפורי שבחה מובהקים במאה השלוש עשרה שתכליתם

18 צפתמן מסתפקת בסיכום ממצאיה ואינה מציינת את קובצי ההגיוגרפיה הנוצרית שבדקה ודוגמאות פרטניות. מטרתה בספר היא בעיקר ספרותית-פולקלורית: ניסיון להצביע על דרכי ההתפתחות של סיפורי השבחה באשכנז מן המאה השלוש עשרה ועד למאה השש עשרה, מבחינת דרכי העיצוב של העלילה והדמויות.

19 ראו: Eli Yassif, 'The Medieval Saint as Protagonist and Storyteller: The Case of R. Judah he-Hasid', *Creation and Re-Creation in Jewish Thought: Festschrift in Honor of Joseph Dan*, eds. Rachel Elior and Peter Schäfer, Tübingen 2005, pp. 183–188. יסיף מתייחס לאפקט המצטבר והכולל של סיפורי 'ספר חסידים' בסיפורי השבחה המאוחרים לו, לעומת מחקרים קודמים המצביעים על זיקות פילולוגיות-פוזיטיביסטיות של סיפורים ספורים ומסוימים. ראו: דן (לעיל, הערה 16), עמ' 164–165, והפניותיו; עלי יסיף, 'האקסמפלום כמופת אישי וכשיח חברתי: ספר חסידים', כמרגלית במשבצת (לעיל, הערה 17), עמ' 175, 177–179, והפניותיו בעמ' 174, הערה 20.

20 השערה על מקורותיהם של רבים מסעיפי 'ספר חסידים' והסיפורים שבהם, במצבי לימוד משותפים לר"י חסיד ותלמידיו בבית המדרש, ראו: מרקוס (לעיל, הערה 7), עמ' 46–53.

21 הסיפור הועתק מ'אור זרוע' באחד מכתבי היד של 'ספר חסידים', ועניינו בר' בינום וכתר העשבים שעל ראשו. ראו ציטוט הסיפור ודיון בו: יסיף (לעיל, הערה 17), עמ' 177–179.

22 'מגלה הזקן' מפי ר"י חסיד לבנו, ר' זלטמן; רי"ח וההגמון' המובא בחיבור של תלמיד ר' אלעזר מוורמס מאמצע המאה השלוש עשרה לערך; ו'קפיצת הדרך' על ר' אלעזר מוורמס המובא בחיבור משנת 1260 לערך, כשנות דור לאחר פטירת ר' אלעזר, ובסיפורים אחרים.

ותפקידים המרכזי הוא לספר את שבחי ר' יהודה חסיד.²³ צפתמן מביאה בספרה את 'מגלח הזקן' כהוכחה להיגוד של סיפורי שבח על ר' יהודה חסיד כבר בחייו. ואולם, ערוץ המסירה של סיפור זה בין ר' יהודה חסיד לבנו הוא אישי ופרטי, ותפקידו המרכזי הוא פרשני-מוסרי. אין מטרתו לספר את שבחי ר' יהודה חסיד ולהאדיר את דמותו. מדובר בלימוד משותף של פסוק במקרא שלמדו ר' יהודה חסיד ובנו ('ולא תשחית את פאת זקנך', ויקרא יט, כז), ובהקשר זה רשם בנו את הסיפור לעצמו בשולי הספר שעסק בו, כתזכורת רלוונטית לתלמודו.²⁴ הדבר עולה בקנה אחד עם מגמת האנונימיות ב'ספר חסידים' ועם טיבו של מעשה החייאת המת כאירוע אוטורי. ואכן צפתמן מסייגת, בעמ' 82, מסיווג 'מגלח הזקן' כסיפור שבח מובהק.²⁵ גם שני הסיפורים האחרים, 'רבי יהודה חסיד וההגמון' ו'קפיצת הדרך של ר' אלעזר מוורמס', אינם סיפורי שבח בהגדרתם ועל פי תכליתם. המוטיבים העל-טבעיים שבהם משרתים מטרות אחרות: בסיפור האחד מטרה תאולוגית, הקשורה למקומה של דמונולוגיה בתפיסת עולמו של ר' יהודה חסיד; ובסיפור

האחר התראה מפני סיכון בשימוש לא נכון במגיה (ואין כאן המקום להרחיב).²⁶

מכיוון שהסיפורים מאותה תקופה שנתרו בידינו אינם נענים להגדרת הסוגה כפי שהיא מוצגת בפתח הספר (אף שיש בהם מוטיבים על-טבעיים המטביעים בהם נופך מסוים של שבח), נראה שסיפורת השבחים על חסידי אשכנז התפתחה בעל-פה ובכתב בשלב מאוחר יותר, אולי במהלך המאה הארבע עשרה, ולכל המאוחר בין סוף המאה לתחילת המאה החמש עשרה, כפי שניכר מאסופות הסיפורים שבכ"י בריל-ירושלים ובכ"י פרנקפורט. בהקשר זה אף בולטת היעדרותם של סיפורי שבח על ר' יהודה חסיד בקובץ הסיפורים משלהי המאה השלוש עשרה בצפון צרפת שבכ"י פרמא 2295, קובץ המייצג תמונת עולם שמקורה ככל הנראה בחוג חסידי אשכנז.²⁷ אף ש'לא ראיתי אינה ראייה', חסר זה עולה בקנה אחד עם המצב המתואר לעיל.

האם יש מניע אפשרי להתפתחותם של סיפורי שבח, זמן רב לאחר שזיכרון ר' יהודה חסיד, רבו ותלמידו, עומעם ואף פג? צפתמן מצביעה על הקבלה תבניתית בין סיפור 'מגלח הזקן' ל'כמה וכמה סיפורים מסוג זה ממש' ב'ספר חסידים', על מת ש'חוזר לארץ החיים ומספר על תלאותיו

23 יש לציין שחשיבת סיפורי השבח על ר' יהודה חסיד היא הגדולה ביותר, לעומת שבחי ר' שמואל ור' אלעזר מוורמס.

24 ראו גם הסתייגות אפרים שהם-שטיינר (לעיל, הערה 7), עמ' 163, הערה 46, מזיהוי ר' משה זלטמן כמקור הסיפור.

25 וכך גם במאמרה: צפתמן (לעיל, הערה 5), עמ' 145.

26 בריל-ירושלים. עם זאת, אני חולקת על קביעת הזמן של האסופה. על זמנה בין המחצית השנייה של המאה הארבע עשרה לכל המוקדם ובין המאה החמש עשרה, ראו: רלה קושלבסקי, 'עוד "מרגלית במשבצת" – על ספרו של יסיף: "מאה סיפורים חסר אחד"', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ל (תשע"ו), עמ' 231-238. ייחוס הסיפור על מרת יוטה לר' יהודה חסיד (מעשה ששמעו מפי הר"ח) מסמן ככל הנראה אמצעי סוגתי להגברת אמינות הסיפור ולא עובדה היסטורית. על רטוריקה זו ראו: Elliott Oring, 'Legendry and the Rhetoric of Truth', *Journal of American Folklore*, 121, No. 480 (Spring 2008), pp. 135-138. עוד יש לציין, שארבעה סיפורים אלה לא נכללו במחזור השבחים המגובש.

27 קושלבסקי (לעיל, הערה 15).

בעולם הבא' (עמ' 36). ניתן להציע שהקבלה זו היא מפתח יעיל ליישוב השאלה שעלתה לעיל. מפרספקטיבה כוללת, 'ספר חסידים' הוא מקור השראה בולט בסיפורת השבחה על חסידי אשכנז, באופן שאינו מותנה בויקות גנאלוגיות.²⁸ יסיף הצביע על השראה מעין זו במנטליות ובתמונת העולם, וכן במוטת הערכים המשותפת לשני המקורות, והצביע גם על הטון 'האנושי והאמוטיבי' בסיפורים.²⁹ דומה שבהקשר הנוכחי 'ספר חסידים' הוא מקור השראה לסיפורי השבחה גם, ואולי בעיקר, מכוח ההשפעה הנרטיבית של גוש הסיפורים העצום שבו, כמין הזמנה להיאחז בקצה חוט זה ולספר על הדמויות ובעיקר על ר' יהודה חסיד, הנתפס בתודעה התרבותית של המאות הארבע עשרה–השש עשרה כמטונימיה של 'ספר חסידים'.³⁰

השערה על התפתחות סיפורי השבחה באשכנז בעברית וביידיש, לפחות כמאה שנה לאחר זמנן של דמויות הגיבורים, מאפשרת להבחין בהתנתקות סיפורי 'ספר חסידים' ממסגרת ההקשר העיונית שלהם ומן הדמויות הקונקרטיים של ר' שמואל, ר' יהודה חסיד ור' אלעזר מוורמס אל קיום עצמאי בתודעה התרבותית. מצב זה הניע יצירה חדשה בעל-פה ובכתב, פרי תרבות שונה של חומרים מצויים: מוטיבים, תבניות ודמויות המזוהות עם 'ספר חסידים'.³¹ אל מכלול זה נכנסו גם סיפורים שנועדו עוד מזמנם של הוגי חסידות אשכנז, ובעיקר סמוך לאחר פטירתם, כ'מגלח הזקן' ו'קפיצת הדרך' של ר' אלעזר מוורמס, והוסבו אל מסגרת ההקשר החדשה של סיפורי שבח אף שלא התקבעו במחזור השבחים המגובש. נראה שיש לתת מקום מודגש יותר לסיפורי 'ספר חסידים' במהלך זה, כמניע בולט בהתפתחות סיפורת השבחים ובהתקבעות ר' שמואל, ר' יהודה חסיד ור' אלעזר מוורמס בזיכרון התרבותי כדמויות לגנדריות המנותקות מדמויותיהן הריאליסטיות, ולסייג מסקנה נחרצת על צמיחתה של ספרות השבחים כבר במאה השלוש עשרה. אם אכן כך הוא, הרי שהכותרת ה'שגויה' בכ"י מינכן: 'דיא מעשים שטיין אין ספר חסידים...'

28 'ספר חסידים' שב והועתק גם במאות הארבע עשרה–החמש עשרה בכתבי יד שונים. ראו: מרקוס (לעיל, הערה 7), עמ' 90–96, 102–103, והסתייגותו (עמ' 40–41) מטעונו של סולוביצ'יק על תפוצתו המוגבלת של 'ספר חסידים' לעומת 'ספר החסידות' שרווח בצרפת.

29 יסיף (לעיל, הערה 19), עמ' 188: '...This analogy emerged from the basic ideas and intuitions which R. Judah wanted to impart to future generations' על 'המנגנון האקסמפלרי' שב'ספר חסידים' ראו: יסיף (לעיל, הערה 17), עמ' 177–184.

30 מנקודת מבט זו, המיקוד הוא בדינמיקה היצרית שהסיפורים מניעים, כפי שנראה מיד, מבלי להדירש להנמקה היסטורית קונקרטי דוגמת: Lucia Raspe, 'Between Space and Place in Early Modern Narrative Tradition about R. Judah he-Hasid', paper presented at the conference 'Sefer Hasidim in Context', 19–23.3.2017, Jerusalem, organized by Elisheva Baumgarten, Elisabeth Hollander and Ephraim Shoham-Steiner

31 מבחינה זו הסיפורים ב'ספר חסידים', תפוצתם ופיתוחם, הם תופעה מובהקת, שיש לעקוב אחריה בלי קשר להשפעת העמדה התאולוגית, המוסרית והחברתית המיוצגת בחיבור על החברה היהודית הרחבה מחוץ לגרמניה ועל היקף החוג של חסידי אשכנז. הוויכוח על תחולת ההשפעה של חסידות אשכנז הולך ומתכנס כנראה אל גישה ממותנת לכאן או לכאן. על השפעת חסידי אשכנז בצפון צרפת ראו לאחרונה: Judah Galinsky, 'The Impact of Hasidei Ashkenaz in Northern France: The Evidence of Sefer Hasidut and Hayyei 'Olam', *Jewish History*, 34 (2021), pp. 155–175

(בתרגום צפתמן: 'כל הסיפורים שאכתוב כאן בהמשך מצויים בספר חסידים...'/ 'עמ' 18) היא ביטוי מאלף לתודעה תרבותית המזהה את ר' יהודה חסיד עם 'ספר חסידים' בזיקה מטונימית, כעין 'טעות פרוידיאנית'.

סיוג מסוים זה אינו גורע מן התרומה העצומה של הספר שהניחה לפנינו פרופ' שרה צפתמן לתחום המחקר הפולקלורי-הספרותי בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת ולמחקר היידיש, מבחינות רבות: היקף המקורות הנחשפים בו, רובם לראשונה; המהדורה המדעית ואפשרויות המחקר שמזמן הספר במגוון תחומים; המאפיינים והייחוד של סיפורת השבחים באשכנז על מפת סיפורת השבחים היהודית; ההתלבטות בנוגע לזיקה בשבחים בין ר' שמואל לר' יהודה חסיד; התרגומים מיידיש שצפתמן מעניקה לקוראיה; ההצבעה על 'מחזור השבחים המגובש' כקורפוס מייצג; מקומו של ה'מעשה בוך' לנוסחיו בתוך קורפוס זה; חשיפת מקומו הבולט של ר' יהודה חסיד בספרות ההדרכה המגית והשפעתה על מחזור השבחים עליו; ולבסוף – עושר הפרשנויות לכל אחד מסיפורי המחזור ומקוריותם. 'שבחי רבי שמואל ורבי יהודה חסיד' מציג בפני קוראיו תמונה שלמה, עשירה ומרתקת, פרי מחקר יסודי, מקיף וחדשני של סיפורת השבחים באשכנז.